

השמטות ותיקונים להגהות רש"ש לתלמוד הבבלי

שוע אנגלמן

א. המהדורה הראשונה של הגהות רש"ש*

בשנת תרי"ח הופיעה בעיתון היהודי 'המגיד' בוילנא כתבה על הלווייה של אחד מחברי הקהילה, ובה נכתב: 'שמה ראיתי את הרב ר' שמואל שטראשון אשר מפורסם הוא לגאון, והגהותיו למדרש עשו להם שם בארץ, תוארו יפה עד מאוד פניו כפני חמה...'¹ כעבור שנה, בשנת תרי"ט, יצאו לאור הגהות וחידושים של הרב שמואל שטראשון (הידוע בכינויו הרש"ש) לתלמוד הבבלי במהדורה של דפוס ראם. מאוחר יותר, בשנת תר"ם, חזרו הגהות רש"ש ונדפסו במהדורת וילנא הנודעת.² במאמר זה נעסוק בהופעת הגהות רש"ש במהדורה הראשונה ונייחד את דברינו להשמטות להגהות רש"ש, כפי שהופיעו במהדורה זו בלבד.³ בתוך כך

* בסתם הפניה למקור תלמודי בהערות למאמר זה, הכוונה להגהות רש"ש על אותו מקור.

1. המגיד (תרי"ח 4.3.1858), גיליון 9 עמ' 36.
2. ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' קמג-קמד; יוסף שלום וינפלד, מבוא לרש"ש וילנא, ירושלים תשנ"ד, עמ' שב וש"ד. וראה חיים ליברמן, אהל רח"ל, ניו יורק תשי"ם, עמ' 217.
3. המונח 'השמטה' משמעו כאן, בניגוד למונח המקובל בימינו (ראה מילון אבן שושן בערך 'השמטה'), קטע שניתוסף להגהות רש"ש, כפי שיוסבר בהרחבה להלן.

נשרטט קווי מתאר להיווצרות ההשמטות בספרות הרבנית ונעמוד על מאפיינים ייחודיים של השמטות להגהות רשי"ש. לבסוף נחשוף ונבאר השמטה אחת של רשי"ש, שנעלמה מן הדפוס שבידינו. למעשה, השמטה זאת מהווה עדכון והשלמה לנאמר בהגהותיו לתלמוד ושופכת אור על דעת רשי"ש בנושא הלכתי מסובך המצוי בכמה סוגיות.

נקדים ונציין, שסדר הופעת הגהות רשי"ש למסכתות התלמוד השונות אינו חופף את הסדר הכרונולוגי המשוער שבו נכתבו הגהות. דבר זה מתברר מתוך הנאמר בהגהות. להלן דוגמות אחדות:

באחת מהגהותיו של רשי"ש לברכות, שיצאו לאור בשנת תרי"ט, מפנה רשי"ש לחידושו במכות, שיצאו רק בשנת תרכ"א בכרך שבועות - מכות, וכך הוא מציין: '... ובחדושי למכות פ"ב כתבתי ג"כ כעין זה!⁴ במקום אחד במסכת חגיגה, שיצאה בשנת תר"ך, מפנה רשי"ש לחידושו במסכת כתובות (תרכ"ה)⁵ ולחידושו במסכת יבמות שיצאה בשנת תרכ"ד יועמשי"כ [=ועיין מה שכתבתי] (ביבמות קב ב).⁶ ובמסכת שבת הגיה את נוסח הגמרא והפנה להגהתו בסוגיה המקבילה במסכת עירובין, שבה הגיה את אותה מילה בתוספת הסבר,⁷ זאת למרות שהגהות רשי"ש לשבת יצאו לפני ההגהות לעירובין גם אם באותה שנה.⁸ האפשרות שהפניות אלו נעשו ע"י אדם אחר לאור פירוש שונה לראשי התיבות הנזכרים ברשי"ש יועמשי"כ' במובן של ועיין מה שכתב, כפי שמצינו אצל חכמים אחרים,⁹ נשללת לאור

4. ברכות טו ע"א.

5. חגיגה ו ע"ב.

6. חגיגה ד ע"ב.

7. שבת לה ע"א ועירובין יד ע"ב. בשני מקומות אלה מחק את המילה 'אע"פ' (בניגוד לגר"א שמחק מילה זו רק בסוגיה אחת במסכת שבת). ברכות נא ע"א ושבת לא ע"ב.

8. הגהות רשי"ש למסכתות שבת ועירובין נתפרסמו בשנת תרי"ט, ואולם במסכת שבת מופיעות גם חלק מהגהותיו לברכות. ראה עוד לקמן.

9. שמואל אשכנזי ודב ירדן, אוצר ראשי תיבות, ירושלים, 1992, ערך משי"כ.

הפניית רש"ש לדבריו במקום מוקדם אחר: 'עמש"כ בזה **בחדושי**¹⁰ לספר נת"ע [=נתיבות עולם] אות ב' בס"ד.¹¹ כללו של דבר, רש"ש מפנה ממקום אחד למקום אחר בחיבורו שנכתב מאוחר יותר, לעתים בתוספת בקשה בסייעתא דשמיא,¹² ועושה זאת בלשון עבר, ומכאן שהמצוי במקום האחר, כבר היה כתוב.

זאת ועוד, אנו מוצאים אצל רש"ש הפניות הדדיות; במקום אחד הוא שולח לחידושו בהמשך המסכת 'ועמש"כ לקמן (לא ע"ב),¹³ ובמקום המצוין ישנה הפניה לאחור, למקום משם הפנה לכאן, 'ועמש"כ לעיל (ה ב).¹⁴ וכן במקום אחר בחידושו ליומא (תרכ"ב) פירש סוגיה במגילה לאור דברי הגמרא ביומא,¹⁵ ובאותו מקום בהגהותיו במגילה, שנכתבו שנה קודם, ישנה הפניה לאשר כתב ביומא.¹⁶ דומני כי ההסבר לכך הוא כי רש"ש עבר על פירושו אף לאחר שנתחבר והוסיף בו ציונים גם לחידושו שנכתבו מאוחר יותר על מסכתות אחרות.¹⁷

הגהותיו וחידושו של הרש"ש נדפסו ברוב המהדורות בסופי

10. ההדגשה כאן ובהמשך המאמר היא שלי [ש"א].
11. חגיגה יז ע"ב. הספר 'נתיבות עולם' כולל ביאורים וחידושים על ברייתא דלי"ב מידות לר"א, ויצא לאור עם הערות הרש"ש ואחרים בוילנא תרי"ט ע"י ר' צבי הירש קצנלבוגן. ראה הלל נח מגיד (שטיינניידר), עיר ווילנא, ישראל תשכ"ט, עמ' 228.
12. אין הוספת הבקשה מעידה כי מדובר בלשון עתיד, שכן רש"ש משתמש בה גם בהפניות מהמאוחר למוקדם (כגון עירובין כז ע"ב; שם כז ע"ב).
13. גטין ה ע"ב.
14. שם לא ע"ב.
15. יומא לד ע"א.
16. מגילה כח ע"א.
17. על נושא הפניות המחברים ממקום למקום ראה י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה (ר"י תשס"ה), עמ' 48-68.

המסכתות,¹⁸ ולעתים התפרסו חידושי למסכת אחת על פני שני כרכים.¹⁹ כן מצויים בהגהותיו שני סוגי תוספות.

1. סוגריים עגולים

כבר ציינו לעיל, כי רש"ש הפנה בהגהותיו למסכת אחת לדברים שנכתבו מאוחר יותר במסכת אחרת. חלק מההפניות מצויות בתוך סוגריים עגולים המופיעים בתוך גוף דבריו של רש"ש. כך, למשל, בחידושי למסכת שבת (תרי"ט) מפנה רש"ש לדבריו במסכת פסחים, שיצאה שנה אחר כך (ועמשי"כ פסחים סי"ח).²⁰ הערות אלו נכתבו, כאמור, על ידי רש"ש עצמו בשלב מאוחר יותר.

במקום אחר אנו מוצאים בסוגריים עגולים הבהרות לדברי רש"ש: יולקמן צ"ל ואותה דירושלמי (ר"ל [=רוצה לומר] מתניתין דדמאי שהיא שם בירושלמי) קרי הוא.²¹ במקום אחר הביא גרסה חדשה והוסיף בסוגריים, שכיוון לדעת הגר"א:

תא שמע מי שלא חג כוי יו"ט של עצרת כוי (כצ"ל ותיבת הראשון ט"ס [=טעות סופר] וכן מחקה הגר"א) מאי לאו יו"ט של עצרת לא יום טבוח כוי. עמשי"כ בזה בחדושי לנת"ע [=לנתיבות עולם] אות ב'

18. ככל הנראה, יצאה מהדורת תרי"ט לאור, כמו מהדורות אחרות, בכמה גרסאות. לראיה, פעמים אנו מוצאים בכרך אחד שהגהות רש"ש על מסכת מסוימת מופיעות לאחריה, בסוף הספר, ויש פעמים שאנו רואים שהגהות רש"ש לא מובאות כלל באותו כרך, אלא בכרך אחר, כנספח להגהות רש"ש למסכת אחרת. כך, למשל, בבית הספרים הלאומי נמצא כרך אחד של מסכת בבא מציעא, הכולל בסופו את חידושי רש"ש למסכת ב"מ, ואילו בכרך אחר של מסכת בבא מציעא, נמצא בסיומו רק את חידושי רש"ש לסנהדרין ועבודה זרה בתוספת הבטחה, כי 'חידוש רש"ש לבי"מ יודפסו אי"ה בכרך של שבועות'.
19. כך, למשל, בכרך הראשון של מסכת ברכות מופיעים חידושי רק עד דף לד ע"ב, ואילו הערותיו לשאר המסכת מופיעות בכרך הבא על מסכת שבת.
20. שבת כ ע"ב. גם בחידושי למסכת מועד קטן תרכ"ג (ה ע"ב ד"ה ימנפח) מפנה רש"ש להגהותיו על מסכת כתובות, שנתפרסמו לאחר שנתיים.
21. ביצה יב ע"ב.

בס"ד.22

המעין יראה, שהסוגריים לא הופיעו קרוב לוודאי בגרסה הראשונה של ההגהה, שהרי הן קוטעות שני ציטוטים של הגמרא. נראה שהן הוספו מאוחר יותר, לאחר שרש"ש מצא שכיוון לגרסת הגר"א. שוב עולה התמונה של הערה שנוספה מאוחר יותר לצורך עיון והעמקה בנושא. יש שהרש"ש מביא ראיה לדבריו בנוגע לזיהוי שם חכם, ובסוגריים העגולים הסתייג מההוכחה וטען, שכבר מצאנו תקדים לכך במקום אחר, ובהמשך הביא ביסוס נוסף לטענתו.²³

ההערות שבסוגריים כוללות לצד הבהרות ודברי פרשנות גם מקורות, ציונים, הפניות למקורות ופרשנים נוספים,²⁴ פענוח ראשי תיבות²⁵ ותיקוני נוסח²⁶ וכל זאת לשם הרחבת הנושא הנדון. כך, למשל, מצאנו בהגהה אחת במסכת ביצה²⁷ שלוש הוספות מעין אלה - בסוגריים עגולים. לעתים מועלה בסוגריים אפשרות חלופית לפרשנות הסוגיה בדרך מקורית וחדשנית ואף נועזת. כך, למשל, במקום אחד מובא במשנה: 'אין נמנין על הבהמה לכתחלה ביו"ט, אבל נמנין עליה מערב יום טוב'.²⁸ בגמרא שם הוסבר איזה סוג של מניין וחלוקה נאסר בקניית בהמה ביו"ט: 'אמר רב יהודה אמר שמואל אין פוסקין דמים לכתחילה על הבהמות ביום טוב', ובהמשך שואלת הגמרא: 'היכי עביד...? היינו, איך ינהגו, אם לא נמנו על הבהמה ולא גמרו את הצד העסקי ביניהם מערב יו"ט, ומובאת שם תשובת רב. לאחר מכן מביאה הגמרא ראיה לשיטת רב יהודה אמר שמואל: 'תניא נמי הכי לא יאמר אדם לחברו הריני עמך בסלע... אבל אומר לו הריני עמך

22. חגיגה יז ע"ב.

23. עירובין קא ע"ב.

24. נזיר כה ע"א.

25. נזיר יט ע"א.

26. מעילה ח ע"א.

27. כא ע"א (רש"י).

28. ביצה כז ע"ב.

למחצה לשליש ולרביעי.

סוגיה זו קשה, שכן השאלה 'היכי עבידי' מתייחסת לדיון הגמרא, במקרה **שלא נמנו** על הבהמה ולא התארגנו, כך שכל אחד קיבל את חלקו בבהמה לפי צורכו מערב יו"ט; ואילו מפשרטה של משנה משמע, **שנמנו** עליה מערב יום טוב; לכן יש מי שמחק את המילים 'אבל נמנין עליה מערב יום טוב' במשנה והגיה במקומן 'אבל שוחטין ומחלקין ביניהם'.²⁹

רשי"ש לעומת זאת מעיר כדלקמן: 'בתוספתא תניא בהדיא כיצד אין נמנין כו' לא יאמר כו' (ואולי דכ"ל [=דכך צריך לומר] גם כאן)... היינו, בשל הקושי בגמרא מציע רשי"ש להוסיף משפט שלם עפ"י נוסח התוספתא (ביצה ג ד): 'כיצד אין נמנין על הבהמה בתחילת יו"ט. לא יאמר... משמעות הדבר היא, שמהברייתא שבתוספתא יוצא כדברי שמואל מקודם, שמשנתנו מאפשרת להימנות על הבהמה ביום טוב, אם לא נמנה עליה מערב יום טוב, ובלבד שלא יפסוק דמים, היינו, שלא יזכיר סכומי כסף'.³⁰

2. השמטות ותיקונים

במהדורת תרי"ט נוסף להגהות וחידושי רשי"ש מצויים גם 'השמטות ותיקונים', שבהם יש השמטות מהגהות רשי"ש מאותה מסכת אף ממסכתות קודמות. השמטות אלו הן ייחודיות לרשי"ש, כפי שיבואר, ואינן מופיעות אצל הפרשנים האחרים שנדפסו בתלמוד בבלי מהדורת וילנא תרי"ט, ואף לא אצל אלו הנזכרים במהדורת וילנא-הוראדנא המוקדמת (תקצ"ה).³¹ ההשמטות מופיעות לאחר חידושי רשי"ש למסכתות מסוימות,

29. מלאכת שלמה לרי' שלמה עדני, ביצה ג ו.

30. זאת בניגוד לרשב"א על משנתנו, שהקשה על הסברה שסוגייתנו מחדשת, שפסיקת דמים אסורה, והלוא כבר למדנו מספר עזרא, שיש לפסיקת דמים דין של מקח וממכר, ומה החידוש בכך.

31. אמנם במהדורת וילנא תרי"ט מצאנו השמטות, כגון: השמטות מספר חכמת שלמה לרי' שלמה לוריא בדרך נידה בסופו.

על פי רוב בסוף הכרך, כדברי הרש"ש: 'ואפילו למש"כ [=לפי מה שכתבתי] בברכות (לד) בס"ד [=בסייעתא דשמיא] ובהשמטות בסוף שבת.³² כך, למשל, לאחר חידושו לשבת (תרי"ט) מופיעות השמטות מהגהות רש"ש למסכת ברכות ומסדר זרעים. לאחר חידושו לעירובין (כרך פסחים תרי"כ) מצויות השמטות ממסכתות אלו: ברכות, שביעית ועירובין. לאחר חידושו לשקלים (סוכה תרכ"א) מצויות השמטות מהגהותיו למסכתות: שקלים, שבת, עירובין, פסחים, ביצה, סוכה, סנהדרין, שבועות ועבודה זרה. ואילו לאחר חידושו למסכת אבות (שבועות תרכ"א) יש השמטות מן המסכתות: בבא מציעא, ברכות, סדר זרעים, שבת, עירובין ופסחים.

ב. מאפייני השמטות בספרות הרבנית

למעשה נמצאו שני סוגים של 'השמטות', שייקראו להלן סוג ראשון וסוג שני.³³

סוג ראשון: השמטות - הוספות

יש 'השמטות' שמשמען הסבר לקטע תלמודי חדש או למאמר של פרשן, שלא זכה להתייחסות בגוף החיבור.³⁴ כמו כן יש השמטות במובן של החסרת מילה, כגון: שם המחבר, משפט³⁵ או מראה מקום.³⁶ השמטות אלו, בין אם מדובר בפירוש לדיבור מתחיל חדש בין אם מדובר בהוספה לפירוש קיים, נעלמו מעיני המדפיסים מחוסר תשומת לב או בשל מהירות

32. ביצה טו ע"ב.

33. ראה לעיל הערה 3.

34. דברי המו"ל בסוף פירוש הגר"א למשנה בספר שנות אליהו, לעמבערג, תקני"ט, עמ' נג; סוף ספר טורי אבן לרי אריה לייב גינצבורג, וילנא תקצ"ו.

35. ראש השנה טו ע"א.

36. מגילה ל ע"א. דא עקא, השמטה זו לא חדרה, ככל הנראה, למהדורות הבאות של שנות אליהו.

ההדפסה³⁷ וכיו"ב. 'השמטות' אלו הן למעשה תוספות של דברים שהושמטו לפני כן.

נוסף לכך מצאנו סיבות אחדות להשמטות, שמשמעותן הקטרת. אלו נעשו **במודע** ובמכוון, כגון: א. **צנזורה היצרנית**.³⁸ ב. **חילופי נוסחאות**. יש פעמים שנוסח החיבור שעמד לפני המפרש היה שונה מזה שעמד לפני המדפיס.³⁹ ג. **שיקולי עימוד**. לעתים התברר למדפיסים, כי הפירושים שנכתבו על הגמרא היו רחבים מהמקום שהוקצה לכך בשולי הטקסט.⁴⁰ ד. **שיקולים כלכליים**. מצאנו כי המדפיס, שהיה בנו של המחבר, השמיט כמה חלקים של החיבור בשל יוקר עלות ההדפסה.⁴¹

נוסף לכך מצאנו סיבה נוספת אצל הרש"ש: ה. **צנזורה פנימית**. בכמה חיבורים נשמטו שורות או עניינים שלמים, שלא נראו למוציאים לאור ולמהדירים כראויים להיות מודפסים, משום שיש בהם פגיעה בקודשי

37. כפי שעולה מתוך עדותו של ר' יוסף שלזינגר, המוציא לאור של ספר שאלות ותשובות חתם סופר. ראה שו"ת חתם סופר, פרעסבורג תר"א, חלק חושן משפט, לפני סימן קפ"ח.

38. יש מההשמטות שנעשו מיראת הצנזורים, דוגמת הגהות הבי"ח לתלמוד הבבלי, ראה על כך אצל י"ש שפיגל (לעיל הערה 17), עמ' 352; יש כאלה שנעשו בפקודת הצנזורים, דוגמת תלמוד בבלי מהדורת וילנא-הוראדנא תקצ"ה בכלל, ובפרט מסכת עבודה זרה. ראה ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכען תרכ"ח, עמ' קלח, וראה שם עמ' פג ופה; ע"צ מלמד, 'פירוש רד"ק לתהילים', ארשת, ב (תש"ד), עמ' 47; אהרן מירסקי, 'עכבות של השמטות', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 131-135. מאידך יש הטוענים, שההשמטות נבעו בעיקר משיקולי עריכה, שעלו בקנה אחד עם מגמת הצנזורה (אמנון רז-קרקוצקין, הצנזור, העורך והטקסט, ירושלים תשס"ה, וראה בעיקר עמ' 162-169).

39. מירסקי, בהערה קודמת; אפשטיין בעניין פירוש המשנה לרמב"ם, דפוס נאפולי רנ"ב. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשי"ס, עמ' 1275-1277.

40. מדפיסי ש"ס אמשטרדם תקי"ב בהקדמה לברכות; מדפיסי וילנא תר"מ, מסכת זבחים עמ' קכא.

41. שאלות ותשובות נודע ביהודה, ירושלים תשנ"ת, מהדורה תניינא לאחר חלק אורח חיים, עמ' קצו.

ישראל, ברגשותיהם הדתיים ובהשקפותיהם.⁴² כך, למשל, במקום אחד מגלה הרש"ש, כי בנו של בעל טורי אבן, ר' משה בן ר' אריה לייב גינצבורג, השמיט חלק מדבריו, מהם עולה כי בעל טורי אבן, שלא כדרכו, כתב דברים הנוגדים את דברי הנשר הגדול.⁴³ ראינו עד כה, כי המושג 'השמטות' מלמד על גריעת חומר מהטקסט שנעשתה בשוגג או במתכוון ע"י המגיהים, המדפיסים והמוציאים לאור.

סוג שני: השמטות - הרהורים שניים

נוסף למובא לעיל, יש 'השמטות' שמשמען הרחבת הדיון בדברי המחבר בדרך של הבאת דברי פרשנות ודעות הלכתיות נוספות, שכן לעתים עשוי המחבר לסייג את דבריו לאור המקורות החדשים.⁴⁴ השמטות אלו, בניגוד להשמטות מהסוג הראשון, נעלמו מעיני המחבר עצמו. לאחר כתיבת חידושי תורתו ואולי אף לאחר פרסום חיבורו ברבים, נזכר בעל הפירוש בכמה הערות פרשניות וציונים נוספים, או שנקרה לפניו מקור או חיבור, שלא עמדו לפניו או שעדיין לא נתפרסמו בעת כתיבת חידושי הראשונים. אפשר שהמחבר שיתף גם את חבריו או קרובי משפחתו בחידושי תורתו, והם האירו את עיניו במקור נוסף שנעלם ממנו.

42. להלן דוגמה מעניינת לתופעה זו הקשורה למחקר הרש"ש. בתשי"ז נתפרסם מאמרו של הרב רפאל קצנלבוגן ירש"ש לשיטתו בתוך הספר מקורי הרמב"ם לרש"ש, מהדורת הרכבי. מאמר זה נדפס שנית בתש"ל"ב בכתב העת הרבני בעל האוריינטציה החרדית, מוריה (י-יב תשל"ב, עמ' צח-צג), ופעם נוספת במאסף לכתבי הרב קצנלבוגן בשם 'באר רא"י' (ירושלים תשמ"ב). בשתי ההדפסות האחרונות נשמטו מהמאמר שתי שורות: 'כמו כן לא נרתע מהשתמש ביביאורי לרמ"ד (=לר' משה דאסוקי, מנדלסון)... ובסי' העוין = פירוש של החכם משה קוניץ ליבחינת העולם...!'

43. חגיגה ג ע"א; קונטרס אחרון על טורי אבן ב ע"ב, וראה יונה עמנואל, ימצות הקהל, דעות, יא (תשי"ד), עמ' 4.

44. הגהת רד"ל לקונטרס עמק ברכה בתחילת ספר פרקי רבי אליעזר, וילנא תקצ"ט, דף ג עמודה ד. וראה השמטה הנזכרת גם בליקוטי יצחק לר' יצחק איציק ראטהלץ, ווארשא תרנ"ז, עמ' 266, שם דן בקושיית חכם אחד על הגמ' בשבועות; טל תורה, וינא תרפ"א, השמטה ליבמות א א.

ג. מאפייני השמטות רש"ש

השמטות רש"ש דומות ברובן לסוג השני של ההשמטות מבחינת היותן הרחבות של ההסבר המוצע בפירוש בגלגולו הראשון.⁴⁵ אין מדובר במילה או משפט שהיו בכתב היד המקורי ונעלמו בטעות מעיני המדפיס או המגיה, ועתה בא המדפיס ומשלים את ההשמטה בפירוש, אלא בהוספות והשלמות ע"י מחבר הפירוש. רש"ש מביא הוכחות והסברים נוספים בדרך של הרחבת הרעיון העיקרי המצוי בנוסח הראשוני של ההגהה, כגון: 'וכהאי גוונא כתב התוס' ב"ב (י"ח) ד"ה ואם והתוי"ט [=והתוספות יום טוב] בפ"א דזבחים מ"ז ד"ה טעונין;⁴⁶ 'שוב ראיתי להרשב"ם ולהא"ע שם בפ' תצא שפירשו כן באמת...';⁴⁷ 'שוב האיר ה' את עיני ומצאתי הדבר מפורש בירושלמי...';⁴⁸ 'אחרי זה מצאתי להרי"ף בסוף פסחים...';⁴⁹ 'שוב נזכרתי שגם בפ"י [=בפתחי תשובה] שם כתב...';⁵⁰ 'יותר מזה מצינו...';⁵¹ 'אחר כתבי זה נפל ספק בלבי דאולי...'.⁵²

נראה כי רש"ש הוסיף את הדוגמות שהובאו לעיל וכיוצא"ב במקומות נוספים כחלק ממכלול שיטתו בפרשנות התלמוד. רש"ש לא ראה את תורתו הכתובה כפירוש חתום ומוחלט, שחל עליו הכלל 'בל תוסיף'. נהפוך הוא, רש"ש חזר על תלמודו ועיין פעמים נוספות בסוגיות ובמפרשים,⁵³ שב ובחן את פירושו בעין ביקורתית, העלה פקפוקים באשר לצדקת טיעונו, הרחיב והוסיף עליהם, ובמידת הצורך לא נרתע מלהסתייג מדבריו

45. 15 מתוך 18 ההשמטות למסכת ברכות הן הרחבות של דיבורי הרש"ש במהדורת תרי"ט.

46. השמטה לפאה ב' מופיעה לאחר חידושיו לשקלים.

47. השמטות מסדר זרעים כמו גם השמטה לברכות ז' ע"א הופיעו בסוף כרך שבת.

48. השמטות מסדר זרעים ומועד. בכרך שבועות תרכ"א השמטה לפאה א ב.

49. שם ברכות מג.

50. שם ברכות נד ע"ב.

51. שם פאה ח ה.

52. פסחים לו ע"ב.

53. וראה בדברי הספד על הרש"ש שנאמרו ע"י שרגא פיבל אלקניצקי והובאו אצל אברהם

צבי קצנלבון, רמת שמואל, אידיטקוהנען תרל"ג, עמ' 14.

המוקדמים.

עם זאת, גם כאשר חזר בו רש"ש מהגהותיו במקומות אחרים, לא ראה צורך למחוק את דבריו הראשונים שבכתב. כך עולה ממקומות רבים, שבהם חזר בו רש"ש מהגהותיו המוקדמות שנותרו במקומן.⁵⁴ כך עולה גם מהצהרתו במקום אחד בהגהתו למדרש, בהתייחסו לשוני המצוי לפעמים בין נוסח הפסוקים שבמקורות חז"ל לנוסח הפסוקים המוכר לנו מהמקרא.⁵⁵ במקום אחד תיקן רש"ש את נוסח הפסוק שבמדרש בשל חוסר התאמה לנוסח המסורה.⁵⁶ אולם כעבור זמן חזר בו וטען, כי אין לתקן את נוסח הפסוק במדרש, שכפי הנראה, נכתב כך במכוון, ואינו נובע משגגת המדפיסים. עקב כך הפסיק רש"ש לתקן את נוסח המדרש, אולם לא חזר בו מתיקוני הפסוקים שנעשו כבר בהגהותיו למדרש:

הן רבות מצינו במדרש וכן בגמרא שמביאים קרא בשינוי ממה שכתוב במקרא... ומעתה אמשוך ידי מלהגיה הכתובים המובאים במדרש שלא כצורתן במקרא אם המכוון אחד זולת מה שכבר הגהתי בגיליון המדרש שלי משנה לא זזה ממקומה.⁵⁷

העולה מכאן, הרש"ש ראה את תורתו הכתובה שרירה וקיימת בבחינת משנה ראשונה, שאינה זזה ממקומה. אין מדובר כאן רק בטקסטים שנדפסו כבר, אלא בהערות שנכתבו בגיליון החיבור בכתב יד המחבר כצורתם הקמאית. מכאן שהרש"ש החשיב את הגהותיו לא כטיוטה

54. ראה דבריו בנדירים כו ע"א: יואולי הואיל דמשנה זו אינם במקום שלפנינו קרי לה ברייתא... ולא נצטרך להגיהם כמו שהגיה הגרי"פ וכן אנכי במקומות רבות; וראה דבריו גם בברכות ט ע"ב; לו ע"א; שבת פג ע"ב.

55. הפניה להגהת רש"ש למדרש זה מופיעה בהגהתו לתלמוד הבבלי, סוכה כז ע"ב.

56. במדבר רבה ב, י.

57. שם ו, ג. ראה שי יהלום, 'מקורות עלומים בפירוש הרמב"ן לתורה, שנתון לחקר המקרא הקדום, טו (תשס"ה), עמ' 271 הערה 32, וכן צבי הרכבי, הערה במבוא למקורי הרמב"ם לרש"ש, ארץ ישראל, תשי"ז.

שנכתבה כלאחר יד או כהערות המיועדות למדפיסים ושסופן להזרק לאחר שיעלו על מכבש הדפוס, אלא כטקסט העומד בפני עצמו, שיש להקפיד על הבאתו בשלמותו בהיותו חיבור עצמאי.

רק במקום אחד מצאנו רש"ש מוחק חלק מחידושו, ולפיכך ראה צורך להסביר את פשר ההשמטות בהצהרה בראש חידושו למסכת נזיר במהדורת תר"ט:

כמה הגהות וחידושים שלי אשר מצאתים בספר אורח מישור וברכת ראש השמטתי מלהדפיסם.⁵⁸

רוצה לומר, לאחר שכתב את הגהותיו למסכת נזיר בתלמוד, מצא כי דבריו מכוונים לשני מגיהים חשובים אחרים, בהם ר' יוחנן קרמניצר, ששימש כמגיה בדפוס,⁵⁹ לפיכך נמנע רש"ש מלהביאם לקראת פרסומם. דומה כי השמטות אלו, שלא מצאנו כמותן אצל הרש"ש במסכתות אחרות, אף שכיוון לדעת מגיהים אחרים,⁶⁰ אינן נובעות משיקולים טכניים, כמו חיסכון במקום או בעלויות הדפסה על פי דרישת המדפיסים, אלא מתוך זיקה רעיונית ויחס של כבוד והערכה של הרש"ש לשני חכמים אלו. לעתים מתבטאות חזרותיו של רש"ש בהגהה אחת המורכבת משלושה

58. אורח מישור לר' יוחנן קרמניצר יצא לאור לראשונה בברלין תפ"ג, וברכת ראש לר' אשר הכהן יצא לאור בווארשא תרט"ו. וראה בהקדמה להגהות הבי"ח כרך ברכות מהדורת וילנא תר"ט; הלל פרוש, הגהות והשלמות מכתב יד למסכת נדרים, ירושלים תש"ן, עמ' 17 הע' 48.

59. ר' יוחנן קרמניצר הגיה את מסכת נדרים בדפוס פרנקפורט דאודר תנ"ז. ראה רבינוביץ (לעיל, הע' 2), עמ' צו הע' 2, ממקור זה אנו גם למדים, שרש"ש התכוון להדפיס את הגהותיו.

60. בכמה מקומות כיוון רש"ש להגהת הגר"א מבלי להזכיר זאת. ראה לדוגמה שבת כב ע"א ושם לה ע"א. מאידך מזכיר הרש"ש במקום אחר שכיוון לגר"א (סנהדרין צט ע"ב). כן כיוון רש"ש כמה פעמים להגהות הבי"ח, בלי שציין את שמו. ראה שפיגל (לעיל, הערה 36), עמ' 368 הערה 140-141.

רבדים: הראשון הוא ההגהה המקורית הנזכרת במסכת שבת, מהדורת תרי"ט, השני - מההשמטות הנזכרות בכרך עירובין (תרי"ט), והשלישי - מההשמטה להשמטה בעירובין הנ"ל, הנזכרת בכרך שבועות (תרכ"א).⁶¹ אף במקום אחר מביא רש"ש באחת ההשמטות מראה מקום נוסף לזה הנזכר בהשמטות שנדפסו בסוף שקלים.⁶²

אמנם מקצת ההשמטות הן הערות חדשות במלוא המשמעות, הכוללות התייחסות והבהרות לדברי גמרא ופרשנים, שלא נזכרו כלל בהגהות המוקדמות,⁶³ ואין אנו יודעים בוודאות האם הגהות אלו נעלמו מעיני המדפיסים או שמא אף הן ניתוספו ע"י הרש"ש מאוחר יותר. נראה כי הגהות אלו, כמו שצינו לעיל לגבי ההשמטות במובן של הרחבות הקיימות אצל מקצת הפרשנים, לא היו בכתב היד המקורי, וזאת משתי סיבות: האחת, הגהות רש"ש שנדפסו עוד בחייו, לא חלו בהם ידי העורכים והמדפיסים, והן הופיעו כנתינתן, כפי שיצאו מתחת ידו. זאת למדנו גם מהעובדה, כי אפילו הגהות העוסקות בתיקוני נוסח שהפכו להיות חסרות משמעות, מאחר שכבר תוקנו בגוף הטקסט, נשארו על כנן.⁶⁴ זאת ועוד, בחלק מהכרכים, בניגוד למקובל, אין מופיעות ההשמטות בסדר הגיוני, בצורה שיטתית ובאותה מסכת, ולאחר כל מסכת ניתן למצוא מבחר של השמטות ממגוון של מסכתות, המובאות בסדר אקראי.⁶⁵ לעתים (כגון בהשמטות לבבא מציעא) מובאת ההשמטה על המסכת שבאותו הכרך רק בסוף ההשמטות.⁶⁶

61. שבת קנב ע"א.
62. השמטות לסנהדרין ק"ט ע"א בכרך בבא בתרא, שם ההתייחסות להשמטות לשקלים שבכרך סוכה.
63. כגון: השמטה לבי"מ י ע"ב; השמטה לבי"מ סד ע"א; השמטה לשבת קכד ע"א.
64. כגון: ברכות יב ע"א; יג ע"א; שבת כב ע"א; פסחים יג ע"א (רש"י ד"ה ימזוין).
65. למשל, בהשמטות לכרך סוכה מובאות השמטות לפאה, ביצה, סוכה, סנהדרין ושבועות. וראה השמטות למסכת מגילה ועוד.
66. כך בהשמטות לבבא מציעא - בבא קמא, סנהדרין וכן בסוף מסכת בבא מציעא.

ד. השמטות המשקפות את דרך הלימוד

אפשר שריבוי ההשמטות המתייחסות למסכתות שונות נובע מדרך לימודו של רש"ש. מסתבר שרש"ש למד והגה בכמה מסכתות תלמודיות ובו זמנית אף בחיבורים אחרים בתר תלמודיים. לפיכך אנו מוצאים, כי הוא מפנה מחידושו ממסכת אחת לחידושו ממסכת אחרת, דוגמת דבריו בתחילת חידושו לסוכה: 'עיין מה שכתבתי בריש עירובין בס"ד', ובחידושו לשבועות, שם מצא סתירה בדברי התוספות על אתר מדברי התוספות בעירובין (ובביצה): 'ועמשייכ בס"ד שם'.⁶⁷ כן מפנה הרש"ש לפירושו בספרים אחרים, כגון מדרש רבה (וילנא תרי"ג),⁶⁸ מהם שיצאו באותה שנה שבהן נתפרסמו הגהותיו לתלמוד הבבלי, כגון הגהותיו על שולחן ערוך חלק או"ח (וילנא תרי"ט),⁶⁹ נתיבות עולם (וילנא תרי"ט),⁷⁰ ויש שהוא פנה לפירוש שכתב במקום אחר ומבטיח להוסיף על דבריו במהדורה מעודכנת יותר:

עמשייכ (=עיין מה שכתבתי) בזה בס"ד במייר (=במדבר רבה) נשא פי"ז
 (=פרשה ז) אות י"ח. ויש לי בזה עוד הוספת דברים ויתבאר במיית
 (=במהדורא תניינא⁷¹) איייה.⁷²

מכאן שהרש"ש כתב את ההגהות כמו גם את ההשמטות הנלוות להן, לרבות אלו המתייחסות לציטטות חדשות, בהתאם לסדר לימודו תוך התייחסות בו זמנית לכמה מסכתות בצורה אקראית.

67. שבועות כא ע"ב.

68. סוכה נא ע"י, גטין לו ע"ב.

69. קידושין יט ע"א.

70. קידושין ב ע"א.

71. היינו מהדורה שנייה, להבדיל ממהדורה קמא=מהדורה ראשונה, כדבריו בסנהדרין צג ע"ב.
 יעמשייכ במייר...במייקי.

72. ראש השנה יג ע"א על-פי מהדורת תרי"ט.

ה. מאפיין ייחודי של הגהות הרש"ש

השימוש הנרחב באפניות וביצירת הקשרים הפנימיים בתוך כל חלק ובין חלקים שונים בחיבור והקשרים החיצוניים בין כל אחד מחיבוריו הם מהסממנים הבולטים של הגהות הרש"ש. בכך נבדל רש"ש ממגיה אחר, ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), בעל 'חכמת שלמה'. לצורך השוואה נציין, כי לא מצאנו אצל מהרש"ל שהפנה ממקום אחד למקום אחר בחיבוריו,⁷³ ובמקום אחד כבר הראה רון, כי בשלוש סוגיות מתייחס מהרש"ל לסתירה בפירוש רש"י בסוגיה אחת לעומת סוגיה אחרת, אך לא מצאנו אפניה להגהה שלו במסכת אחרת.⁷⁴ לעומתו, כפי שראינו, הרבה רש"ש בהגהותיו לתלמוד להפנות למקומות אחרים בחיבורו ואף לחיבוריו האחרים.

מסתבר כי אופיים של החיבורים ומאפייניהם נובעים ממטרות המחברים בכתיבת הגהותיהם. הגהות מהרש"ל שנכתבו לחלק מהש"ס, נרשמו אגב הלימוד לצרכיו האישיים.⁷⁵ אף האותיות נ"ב (=נכתב בצדו) שמקדימות את מרבית הגהות מהרש"ל ושנכתבו קרוב לוודאי על ידי המעתיק רומזות גם הן על דרך היווצרות ההגהות לצורכי הלומד (המגיה) עצמו, שתיקן את הטקסט תוך כדי לימוד. הגהות אלו לא התפרסמו כלל בחיי מחברם, ויצאו לאור על-ידי תלמידיו ובני ביתו לאחר פטירתו. נמצאו גם הגהות שנכתבו בדרך אקראית, בעת שעיין המגיה בסוגיה מסוימת או בחיבור שהזדמן לו.⁷⁶ לעומת זאת, כתב הרש"ש את חיבורו בצורה שיטתית על כל מסכתות התלמוד הבבלי, וראה את הגהותיו כחטיבה אחת, כיצירה ספרותית אורגנית שלמה, הגם שאינה עומדת בפני עצמה, הכתובה באופן שיטתי ומקיף. עובדה זו מסבירה גם את ביקורתו של רש"ש כלפי חיבורים

73. בדקתי את 'חכמת שלמה' לשלושת הפרקים הראשונים במסכת ברכות. וראה יצחק רון, 'מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל', עלי ספר, ט"ו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 65-104. עוד נציין, כי גם אצל הגר"א לא מצאנו אפניות להגהותיו במקומות אחרים.

74. רון (בהערה קודמת), עמ' 91.

75. שפיגל (לעיל, הערה 36), עמ' 312-317.

76. מאיר בניהו, 'הגהותיהם של רבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס האב שלהם', אסופות, א (תשמ"ז), עמ' קד.

אחרים שציטטו את הגהותיו תוך סירוס דבריו או תוך השמטת שמו או מראה מקום לדבריו.⁷⁷ הרש"ש ראה אפוא את הגהותיו כמעין חיבור ספרותי ודרש ממעתיקי הגהותיו מידה רבה של דייקנות, אחריות וזהירות, כמו ממעתיקי ספרים, שיש האומרים, שנהרו שלא לגעת בחיבור כפי שהוא על כל פרטיו ודקדוקיו, שכולו יצא מידי המחבר כמקשה אחת.⁷⁸ לצד קווי הדמיון שראינו בין השמטות רש"ש להשמטות מידי חכמים אחרים, מתייחדות השמטות הרש"ש (בחלקן) גם בכך שהן משלבות תיקוני נוסח של ההגהות לצד הוספת ביאורים, זאת בניגוד לכמה חיבורים שסקרנו, שבהם מופיעות בנפרד ההשמטות, ומאידך הטעויות.⁷⁹

ו. עדכון הגהות רש"ש בהשמטות

רוב ההשמטות ממהדורת תר"ט שובצו בסוגריים רבועים במקומן הטבעי במהדורת וילנא המאוחרת יותר, ראם תר"מ. אולם חלק מההשמטות (25 כאלה, שהרבה מהן על מסכת יבמות [כתובות תרכ"ה]) אינן נזכרות כלל במהדורת תר"מ.⁸⁰

לעתים בשל העובדה שבפני הלומדים עמדו חידושי הרש"ש רק בגרסת הדפוס, מבלי שזו עודכנה בהתאם להשמטת הרש"ש, עלו אצל הלומדים קושיות והשגות על חידושי הרש"ש, זאת כיוון שהלומדים לא ידעו כי הרש"ש עצמו עדכן את דבריו ב'השמטה', וחזר בה ממסקנתו המובאת בהגהתו המוקדמת.

כך, למשל, התלמוד במגילה (ה ע"א) מספר על חזקיה שקרא את המגילה בטבריה במשך יומיים (בי"ד ובט"ו באדר), כיוון שהיה מסופק,

77. מגילה ל ע"א; חגיגה ג ע"א; רה"ש ב ע"ב.

78. בניהו (לעיל, הערה 76), עמי קב-קג.

79. כגון 'בשנות אליהו שו"ת חתם סופר, ובספר 'עץ אבות' הנזכרים, שם מופיעים לאחר ההשלמות גם לוחות טעויות.

80. כגון ראש השנה ג ע"א; השמטות על מסכת יבמות כרך כתובות; השמטות על מסכת יבמות סוכה מו ע"ב.

אם טבריה נחשבת כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, שלפי ההלכה קוראים בה את המגילה בט"ו. בהמשך מסביר התלמוד את צדדי הספק של חזקיה. הרש"ש על אתר הולך על-פי שיטתו הפרשנית האסוציאטיבית ומזכיר מקרה דומה שאירע בעיר חברון. הרש"ש מציין, כי שמע מחכם ירושלמי, שבחברון קראו את המגילה גם ביי"ד וגם בט"ו באדר בשל הספק הידוע, האם חברון נכללת בהגדרה של עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון? אם לאו. על כך העיר רש"ש בלשונו הקצרה:

ולעני"ד (=ולעניות דעתי) מוכח דלא הייתה מוק"ח (=מוקפת חומה) מימות יהושע בן נון מדהייתה עיר מקלט וכדפריך הגמרא מכות (י) ע"ש (=עיין שם).⁸¹

בניגוד למנהג אנשי חברון סבור הרש"ש, כי חברון אינה עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. ראייתו מן התלמוד (מכות י ע"א) המקשה על הברייתא, ולפיה קדש היא אחת **מערי המקלט** הנזכרות במקרא, והרי בספר יהושע נזכרת **קדש בין ערי המבצר הגדולות** והמרכוזיות. אך בניגוד לכך, מן הברייתא עולה, שאין עושין את ערי המקלט יטירין קטנים (=עירות קטנות) ולא כרכים גדולים...⁸², ומשמע מהברייתא **שערי מקלט לרבות קדש הן ערים בינוניות**, ולא ערי מבצר גדולות, כפי שעולה מהמקרא. רש"ש עושה אנלוגיה ומסיק מהנחת המקשן, שעיר מקלט, בשונה מדרך, אינה מוקפת חומה,⁸² ומאחר שגם חברון נמנית בספר יהושע כאחת מערי המקלט, הרי שאינה נחשבת כמוקפת חומה. המסקנה המתבקשת היא: מנהג אנשי חברון יסודו בטעות, והיה עליהם לקרוא את המגילה רק ביי"ד באדר, ולא בט"ו בו.

81. מגילה ה ע"ב. הגהות רש"ש למגילה נתפרסמו בכרך סוכה בשנת תרכ"א.

82. שהרי לפי שאלת הגמרא, אין בונים את ערי המקלט ככרכים. משמע, שהן הוקמו כערים מבוצרות בחומה.

ז. קשיים בהבנת הגהות הרש"ש

לאמתו של דבר קיים קושי בדברי הרש"ש מבחינת סגנונם. רש"ש ממעיט במילים ומסתפק בשליחת הקורא לסוגיה מסוימת, מבלי להביא את נוסח הסוגיה. נצביע על מקרה אחד, שבו הרש"ש מצביע על קטע במכות, במקום לצטט חלקים מהסוגיה שם ולדון בהם. בחינת הסוגיה במכות במקורה מגלה שהיא אינה פשוטה כלל, ויש בה קושי גדול, כפי שכבר עמדו על כך חלק מהפרשנים,⁸³ וכך מקשה שם התלמוד:

וקדש עיר מקלט הואי והכתיב 'וערי מבצר... וקדש' ותניא ערים הללו אין עושין אותן לא טירין קטנים ולא כרכים גדולים אלא עיירות בינוניות.⁸⁴

בפירושו מתבסס הרש"ש על ההנחה, שקדש היא בין ערי המבצר הגדולות, ואינה יכולה להיות עיר מקלט כלשון הברייתא. ואולם בסוגיה עצמה רק נאמר, שקדש היא עיר מבצר, אך לא כתוב שהיא עיר גדולה; ומה המקור להנחת רש"ש שערי מבצר הן בהכרח ערים ראשיות? יתרה מזאת, קשה לטעון שרש"ש הסתמך על פירוש רש"י שם בסוגיה: 'וערי מבצר - כרכים גדולים שהיו בנחלת נפתלי...', שהרי היינו מצפים שרש"ש יפנה כדרכו את הקוראים לפירוש זה בנוסח 'ועיין במכות ובפירוש רש"י שם'. יש מי שהקשה על דברי הרש"ש מבחינת תוכנם. הנה דרך משל, בתלמוד (בסוף ערכין) נאמר, שהלויים זכו בגורל בכמה ערים, בפרט חברון,⁸⁵ שהגויים הקיפו אותן בחומה עוד קודם לכן. התלמוד מביא שם בהמשך את אותה ברייתא שזכרה גם בסוגיה במכות, שאין עושים את ערי הלוויים כרכים המוקפות חומה. מכאן שבזמן כיבוש הארץ, בשעה שהתגלגלה חברון לידי הלוויים, היא אכן הייתה עיר מוקפת חומה, ורק

83. משנה למלך' על הרמב"ם, הלי רוצח ח ת; גם היגבורת אר"י (מכות י ד"ה 'וערי המבצר') האריך להסביר את דברי רש"י.

84. מכות י ע"א.

85. גם היא נמנית בברייתא במכות בין שש ערי המקלט, שנפלו בחלקם של הלוויים.

בהמשך, כיוון שהעיר יוחדה לשמש כעיר מקלט, סתרו הלוויים את החומה, וזאת בניגוד לדעתו של הרש"ש:

ועיין ברדב"ז (=ח"ב) סי' תרפ"א שרצה להוכיח מכאן שחברון לא הייתה מוקפת חומה וראה כעין זה בחידושי הרש"ש מגילה ה', ב ומפשטות דבריהם נראה שתופשים שלא הייתה מוקפת מעולם וצ"ע (=וצריך עיון) שנראה כסותר את פשט הכתובים.⁸⁶

ח. המשך הדיון - פתרון הקשיים ע"י השמטת רש"ש שנעלמה
אולם, לכאורה, במקום אחר כפי שיוסבר, אנו מוצאים כי רש"ש היה ער לסוגיה במסכת ערכין, העוסקת בעניין ערי חומה, והמקבילה לזו שבמסכת מכות. מקור חדש זה על פרשנו גרם לרש"ש לחזור בו מדבריו הראשונים במגילה. בהשמטות להגהותיו שמופיעות לאחר חידושו ליבמות (כתובות תרכ"ה)⁸⁷ מביא הרש"ש הערה, כדרכו, בלשון קצרה, אך מבריקה:

לפי הגהות הצ"ק (=צאן קדשים) בתוס' ערכין ר"ד (=ראש דף) ל"ד יש מקום להמנהג⁸⁸ לתירוץ הראשון (=בתוספות) וכן לשיטת רש"י דלענין מגילה לא בעינן הוקף ולבסוף ישב.

הרש"ש, בהסתמכו בין השאר על דברי היצאן קדושים, מפריד דיבור אחד של תוספות לכמה דיבורים, ועל ידי כך מצליח בסופו של דבר להעמיד ולקיים את מנהג חברון בנוגע לקריאת המגילה. דברי התוספות שם מוסבים על סוגיית התלמוד בסוף ערכין. הסוגיה

86. יי אליצור, אימתי זמן פורים בהתנחלות בית אל ובמחנות הצבא שם, תחומין, א (תש"ס), עמ' 109-110, הערה 1.

87. שם מופיעות השמטות למסכתות: שבת, פסחים, ר"ה, יומא, סוכה, מגילה, קידושין וגיטין.

88. כלומר, למנהג אנשי חברון לקרוא הן בי"ד הן בטי"ו.

מתייחסת כאמור לדברי המשנה, שהמוכר בית בעיר מוקפת חומה מערי הלוויים, ביתו אינו נחלט אחר שנה, כדין בתי ערי חומה של ישראל, אלא גואלים אותו לעולם. על כך מובאת ברייתא המצביעה על מקור מהתורה לדברי המשנה. ומקשים בתלמוד, כיצד ייתכן שלפי הברייתא (והמשנה), יהיו ללוויים בתי ערי חומה, והרי עריהם שימשו כערי מקלט, ומברייתא אחרת (זו שראינו במכות) למדנו, שערי מקלט אינן מוקפות חומה? תירוץ התלמוד עפ"י ר' כהנא הוא כדלקמן: הברייתא שלפיה אין ללוויים ערי חומה, מתכוונת לשלול מצב שהלוויים ירשו עיר שהייתה מוקפת חומה, ואילו הברייתא (הראשונה) שלפנינו עניינה במצב אפשרי, שמלכתחילה התיישבו הלוויים בעיר ריקה, ורק כעבור זמן הוקפה העיר חומה.

התלמוד מקשה על הסבר זה מברייתא נוספת, המסיקה מן המקרא, שדיני עיר חומה נוהגים רק בעיר שהוקפה חומה מלכתחילה, ולבסוף יושבה באנשים. אך בעיר שהוקפה לאחר שיושבה באנשים, אין דין עיר חומה, בניגוד לתשובת ר' כהנא. על כך מתרץ התלמוד, שייתכן שתהיה ללוויים עיר שהוקפה חומה, ואחר כך יושבה באנשים, שכן על פי דעת ר' יוסף, מדובר בכך שהלוויים קיבלו מגרש מוקף חומה עפ"י הגורל בימי יהושע. בשל מקרה מעין זה מסיקה מן המקרא הברייתא הראשונה, שללוי (אף שירש עיר חומה) אין דין בתי ערי חומה, והוא יכול לגאול את השדה לעולם. בהמשך מקשה התלמוד על דברי ר' יוסף: הרי במקרה שהלוויים ירשו ערי חומה, החומות מיועדות להריסה, וחוזרת השאלה למקומה, איך ייתכן שיהיו בתי חומה של הלוויים? והתלמוד מיישב שם עפ"י דרכו.

התוספות⁸⁹ מקשה על שאלת התלמוד, מה תעזור סתירת החומה, והרי כדי שתיקרא עיר מוקפת חומה, דיי שהעיר הייתה בפרק זמן מסוים מוקפת חומה, אף שהיום עברה החומה מן העולם? להלן תירוץ התוספות:

89. ערכין לד ע"א.

דאתיא כרבי אלעזר ברי יוסי ושאני הכא כיון שהם ראיות שלא יהא להם חומה לא תועיל להם קדושת החומה שהיה קודם לכן כאילו לא היתה מעולם.

מכאן שקושיית התלמוד היא לפי שיטת ר' אלעזר ברי יוסי, שכיוון שעיר זאת לא ראויה לחומה מצד היותה עיר מקלט, אין החומה שהקיפה אותה בעבר הופכת אותה לעיר חומה, ועקב כך גורעת ממעמדה כעיר לויים.

היצאן קדשים⁹⁰ מגיה את תשובת התוספות ומחלק אותה לשני תירוצים:

נ"א כר"י ב"י אי נמי שאני הכא.

א. היינו, שאלת התלמוד היא לפי ר' ישמעאל בן ר' יוסי, במקום גרסת הדפוס ר' אלעזר ברי יוסי. כלומר, התלמוד הולך בשיטת ר' ישמעאל, שקדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא לעתיד לבוא, ולכן העובדה שבתקופת יהושע הייתה העיר מוקפת חומה, אינה גורעת מהיותה עיר לויים, זאת מאחר שבימי עזרא כבר בטלה קדושתה הראשונה, וממילא גם פקעה הגדרתה כעיר מוקפת חומה, והיא יכולה להיחשב כעיר לויים.⁹¹

ב. מאחר שהעיר מעצם מהותה לא ראויה לחומה וכו' כדברי התוספות לעיל.

אולם לדעת רש"ש, כל דברי התירוץ הראשון בתוספות (על פי הסבר

90. וכן בשיטה מקובצת על אתר.

91. בניגוד לר' ישמעאל בן ר' יוסי, סבור ר' אלעזר בן ר' יוסי על-פי דרשת הפסוק 'אשר לו חומה' (בתלמוד שם), כי גם עיר שבימי בית שני הייתה פרוזה, אך בעבר הוקפה בחומה, עדיין נחשבת כבית עיר חומה לעניין מכירת קרקעות. אם כך היו כל הערים, גם אלה שכבר נהרסה חומתן בימי עזרא, ואף על פי שלא קידשו אותן עולי בבל, הן נחשבות ערים מוקפות חומה לעניין בתי ערי חומה וייתכן אף לעניין קריאת המגילה.

'צאן קדושים') הם לעניין קדושת ערי חומה בלבד, אך בעניין קריאת המגילה הדין שונה. כפי שהסביר רש"י שם,⁹² הרגע הקובע לקביעת עיר מוקפת חומה הוא תקופת יהושע בן נון. ומאחר שבתקופה זו הייתה העיר מוקפת חומה, תיחשב כעיר חומה גם בימינו, אף על פי שהחומה נהרסה לאחר חלוקת הארץ. בהתאם לכך הצדיק רש"י את אנשי חברון שנהגו לקרוא את המגילה ללא ברכה גם בט"ו, בשל ספק היותה 'עיר חומה'.

מכאן אנו רואים את השינוי שחל בעמדת הרש"י. בתחילה סבר, כי לחברון אין דין עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, זאת בשל היותה עיר מקלט על-פי הסוגיה במכות. לפיכך ניתן להסתפק בקריאת המגילה ביי"ד, ואין מקום למנהג אנשי חברון לקרוא גם בט"ו. מאוחר יותר סבר הרש"י, כי אפשר שחברון נחשבת לעיר מוקפת חומה, כיוון שהייתה מוקפת חומה לזמן מה בכיבוש הארץ, על-פי התירוץ הראשון בתוספות לגרסת 'צאן קדושים' ורש"י במגילה.

דברי סיכום

בספרות הרבנית מצאנו שני סוגי 'השמטות'. האחד - השמטות שנעלמו מעיני המדפיסים, ועתה הושבו למקומן. יש כאלה שנעלמו בטעות, ויש שנעלמו במכוון מסיבות שונות, כמו צנזורה חיצונית ופנימית ועוד. השני - השמטות שהן בבחינת הרהורים שניים של המחבר, הן בצורת היזכרות בציונים ובהערות פרשניות נוספות, והן בצורת בחינת הנושא הנדון פעם

92. הרש"י מפנה לרש"י סתם ומתכוון לרש"י במגילה ג ע"ב. התלמוד שם מביא את דעת רבי יהושע בן לוי, שכך שבתחילה היה בלי חומה, ורק אחר כך הוקף בחומה, נדון לעניין קריאת המגילה כעיר פרוזה, ולא כמוקפת חומה. התלמוד מבסס את דעתו על פסוק העוסק בדין בתי ערי חומה, שלמדנו בערכין. חלק מן הראשונים (תוספות וחכמי ספרד) מסבירים שם, שעיר שהייתה בתחילה בלי חומה, לא תיחשב עוד למוקפת חומה גם לעניין קריאת מגילה. לעומת זאת, רש"י כתב 'שנתיישב תחילה בבתים ולבסוף הוקף חומה נידון ככפר **לענין בתי ערי חומה**'. מדבריו עולה, שלענין קריאת מגילה אין נפקות מתי הייתה החומה, ועל זה הסתמך הרש"י.

נוספת לאור מקורות חדשים שעמדו לפני המחבר לאחר כתיבת החידוש. דומה כי השמטות הרש"ש שייכות לסוג השני, והן משקפות את דרך לימודו, המבוססת על עיון חוזר ונשנה בסוגיות נלמדות ומקבילות ובפרשנות הנלווית אליהן מתוך תפיסה פילולוגית ביקורתית בהבנת התלמוד. נמצא כי הרש"ש ראה בהגהותיו יצירה ספרותית רב-רובדית העומדת בפני עצמה. לבסוף הבאנו דוגמה להשמטה אחת שבה עדכן הרש"ש את הגהותיו והצליח ליישב את מנהג הציבור עם דברי התלמוד בעניין זמן קריאת המגילה בחברון.